

מה בקופסה? רב־תרבותיות בבתי הדין הפרטיים הפוסקים על פי ההלכה

ד"ר שפרה מישלוב*

מאמר זה מבקש לעמוד על תופעת הרב־תרבותיות בבתי הדין הפרטיים לממונות הפוסקים על פי ההלכה היהודית. בתי דין אלה דנים כבוררים בדרך כלל בסכסוכים אזרחיים בין צדדים המשתייכים לציבור הדתי והחרדי. בכך מתאפשר לציבור זה לממש את השקפת עולמו הדתית גם בזירה המשפטית. אולם, באותה מידה שבה ציבור זה מגוון ומחולק לתת־קבוצות, גם בתי הדין שונים זה מזה – הן במדיניות המשפטית והן בסדרי הדין והפרוצדורה. ריבוי הגוונים אף התעצם מאז הלכת **סימה אמיר** שבה הובהר על ידי בג"ץ כי לבתי הדין הרבניים הממלכתיים העוסקים בדיני משפחה, אין סמכות לפסוק כבוררים בסכסוכים אזרחיים. פסיקה זו תרמה להקמתם ולביסוסם של עשרות בתי דין נוספים, אשר חלקם קמו בניסיון לספק למעוניינים בכך אפשרות להתדיינות על פי ההלכה, תוך שמירה על סדרי דין מוגדרים מראש, שקיפות דיונית וזיקה לדין המדינה.

ההבדלים הניכרים האמורים בין בתי הדין והפיצול המגזרי גורמים לכך שבדרך כלל כל תת־קבוצה דתית או חרדית פונה לבית דין שבו יושבים דיינים המזוהים עימה. אך מטבע הדברים, לעיתים הצדדים לסכסוך אינם באים מאותו מגזר דתי/חרדי ומתגלעים ביניהם פערים דתיים, עדתיים ותרבותיים. אזי מתעוררות סוגיות שונות המלוות את הצדדים לכל אורך ההליך – החל מהצורך לבחור את בית הדין מוסכם שידון בעניינם, דרך הקושי לנהל דיון ולקבל ייצוג הולם בהינתן פערים גדולים בין הצדדים עצמם ובין הצדדים לבית הדין, ועד להתנגשויות על רקע תרבותי המקשות לעיתים על הצדדים לעמוד זכויותיהם. המאמר מביא דוגמאות אחדות לקשיים אלה, פרי ניסיונה של הקליניקה למשפט עברי. הוא מנתח את משמעותם בהפחתת או לחלופין בהעצמת מתחים רב־תרבותיים בחברה הדתית ובהקשר ליכולתו של הפרט לעמוד על זכויותיו.

* מנהלת הקליניקה לסיוע אזרחי על פי המשפט העברי, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר־אילן. ברצוני להודות מקרב לב לעורכי כתב עת זה – פרופ' איסי רוזן צבי וד"ר הילה שמיר על הכוונה מדויקת לשכלול המאמר והבאתו לכדי פרסום, ולכלל חברי מערכת מעשי משפט, אשר הערותיהם המעמיקות והנבונות קידמו אותו ביותר. כמו כן לפרופ' מיכל אלברשטיין וד"ר אורי אהרונסון, על סיוע בכיווני חשיבה בראשית תהליך כתיבת המאמר, וכן לחבריי ממערך הקליניקות המשפטיות באוניברסיטת בר־אילן שסייעו רבות בהערות ובמחשבות מועילות לאורך כל הדרך.

מבוא

מאמר זה מבקש לעסוק ב"רב־תרבותיות" בהקשר לבתי דין פרטיים לממונות הפוסקים על פי ההלכה. תופעת הרב־תרבותיות בחברה הישראלית בכלל ובמערכת המשפט הישראלית בפרט, נחקרה לא מעט.¹ בהקשר לכך נכתב גם על בתי הדין הפרטיים הפוסקים על פי ההלכה, ומשקפים פרקטיקה נוהגת בישראל המאפשרת הפרטת המשפט, אם מטעמים של יעילות הדין ואם מטעמים של פלורליזם משפטי המכיר בזכותן של קבוצות מיעוט לקיים מוסדות שפיטה בהתאם להשקפת עולמן.² אולם על אף קיומו של מחקר הדין ברציונל להפרטת המשפט והשלכותיה, דומה שיש מקום לבחון את קרביו של עולם בתי הדין, על סוגיו השונים, ולנסות לעמוד על משמעות הגיוון הפנימי הרב הקיים בתוכו. בתי הדין הפרטיים לממונות הפוסקים על פי ההלכה הוארו באור זרקורי המחקר, בייחוד לאחר פסיקת בית המשפט בפרשת סימה אמיר: לאחר כשתיים־עשרה שנים שהיו נשואים זה לזה, ביקשו הצדדים להתגרש. הם חתמו על הסכם גירושין אשר קיבל תוקף של פסק דין בפני בית הדין הרבני האזורי ירושלים. לימים התגלע ביניהם סכסוך בדבר אופן מימוש ההסכם על ידי הבעל בחלק הנוגע לתשלומי המשכנתה שהוטלו עליו. הבעל ביקש לנהל את הדיון בפני בית הדין הרבני אשר נתן תוקף להסכם, ואילו האישה טענה שלבית הדין אין סמכות לדון בנושא זה שנוגע למימוש ההסכם בצדדיו הממוניים, מאחר שהצדדים כבר אינם נשואים וסיימו את הליך הגירושין (בהתאם להלכה שנפסקה בבג"ץ סימה לוי).³ בית הדין ביקש לעניין זה את חוות דעתו של היועץ המשפטי לבתי הדין הרבניים, והלה הבהיר כי אומנם לבתי הדין אין סמכות לדון בעניינים ממוניים בהסכם גירושין, אך כיוון שהצדדים כללו בהסכם זה סעיף שלשונו: "אם לאחר הגירושין יתגלעו חילוקי דעות בין בני הזוג, בני הזוג מתחייבים להגיש את התביעה לבתי הדין הרבניים בלבד", הרי שיש לראות בו סעיף בוררות המקנה לבית הדין סמכות לדון בתביעה כבורר. בעקבות חוות דעת זו, קבע בית הדין כי קנויה לו סמכות לדון במחלוקת הנוגעת לתשלום המשכנתה ודן ופסק בעניין. האישה ערערה על פסק הדין בפני בית הדין הגדול אשר גם הוא קבע כי לבית הדין הסמכות לדון בעניין, לא רק מכוח חוק הבוררות, אלא גם כיוון שמדובר בסוגיה שיש לה השפעה על המזונות ועל הסכם הגירושין בכללו, ולא רק תביעה לשיפוי כספי. בעקבות זאת עתרה האישה לבג"ץ בבקשה לבטל את החלטות בתי הדין בנוגע לסמכותם. בג"ץ קיבל את העתירה תוך שהוא מבסס את הכרעתו על שלושה נימוקים: 1. חוקיות המינהל – בית הדין הוא חלק ממערכת השיפוט הממלכתית, וככזה הוא מוסמך לדון אך ורק בנושאים שהוקנו לו בחוק. 2. טעמי מדיניות שיפוטית – בלא הגדרת סמכויות ברורה מיטשטש המבנה המערכתי שעוצב בחקיקה, נפגמת יציבותה ויעילותה של המערכת, משתבשת הקצאת המשאבים המקצועיים, המינהליים והתקציביים לערכאות השונות, מתערפל ייחודה של האחריות המוטלת על השופט, וטשטוש זה סופו שיביא לפגיעה במעמד המערכת השיפוטית ובתפקודה. 3. פעולה של בית הדין כבורר עלולה לגרום לבלבול ביחס לבסיס הדיוני שהכרעת בית הדין מושתתת עליו – האם מדובר בהכרעה המצויה במסגרת

סמכותו הממלכתית של בית הדין הכפופה לביקורת בג"ץ, או שמא מדובר בסמכות לבר־סטוטורית שמקורה בהסכמת הצדדים על בית הדין כבורר.⁴ יש הסוברים כי נימוקים אלה לשלילת סמכותו של בית הדין לדון כבורר אינם משכנעים במיוחד ונובעים מהמאבק ההיסטורי על סמכויות שיפוט בין בתי הדין לבתי המשפט, ומהרצון להגביל את כוחו של בית הדין הרבני.⁵ על כל פנים, החלטה זו של בג"ץ חסמה את האפשרות שנהגה עד אז לצדדים שומרי תורה ומצוות להתדיין בפני בתי הדין הממלכתיים בעניינים ממוניים כבוררים, והעצימה את מקומם של בתי הדין הפרטיים כבוררים בסכסוכים אלה.

בשנים שחלפו מאז פרסומה של הלכת אמיר (בשנת 2006), אכן נכנסו בתי דין פרטיים לממונות פעמים רבות לנעליהם של בתי הדין הממלכתיים בתחומים אלה, ודומה כי כעת בשל הזמן לבחון את אופן פעולתם. כמה מאמרים ומחקרים שפורסמו בשנים האחרונות בוחנים את פסיקותיהם והתנהלותם של בתי דין אלה בהיבטים שונים הנוגעים לדין המהותי והפרוצדורלי הנוהג בהם, תוך התמקדות בעיקר בבתי דין חדשים שהוקמו במגזר הדתי־לאומי, אשר מטבע הדברים פתוחים יותר למחקר מעין זה.⁶

אף שבתי הדין הפרטיים לממונות משרתים בדרך כלל מגזרים דתיים וחרדיים החולקים עם בית הדין תרבות והשקפת עולם דתית זהות, הרי שלעיתים מתרחשים בהם מפגשים בין־מגזריים מפתיעים החושפים פערים בין המתדיינים בינם לבין עצמם, ובין המתדיינים לדיינים. כך, בתי הדין הפרטיים שחוק הבוררות נותן תוקף לפסק דינם, בין השאר כדי לאפשר לכל מגזר להתדיין על פי השקפת עולמו ולשרת את תרבותו הייחודית, מתגלים גם הם כמקומות של מפגשים רב־תרבותיים מאתגרים. תופעת הרב־תרבותיות מחייבת חשיבה על אופן ההתנהלות והתגובה של בתי הדין למציאות זו. המאמר יציג מקרוב מפגשים שכאלה שייתכן שהן המחקר והן שופטי הלכת אמיר לא שיערו מראש את משמעותם ותוצאותיהם.

היכרותי עם בתי הדין הפרטיים השונים משתרעת על פני כשבע שנים, במסגרת ייצוג פונים בבתי דין אלה בתפקידי כמנהלת הקליניקה למשפט עברי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר־אילן החל משנת 2013. במאמר זה אציג בפני הקוראים דוגמאות אחדות למפגשים רב־תרבותיים שבהם נכחתי במסגרת הייצוג, ואבחן את משמעותן והשלכותיהן על החברה הדתית הפונה לבתי הדין הפרטיים.

טרם הצגת הדוגמאות וניתוח משמעותן, יפתח המאמר בהצגה תמציתית של הרקע לפעילות בתי הדין הפרטיים לממונות הפוסקים על פי ההלכה, מאפייניהם, ההבדלים ביניהם וההבחנה בינם לבין מוסדות בוררות אחרים, כפי שתועד כבר במחקר הקיים. לאחר מכן תידון תפיסת "ההפרדה" שהיא פועל יוצא של הלכת אמיר וההצדקה לקיומם של בתי הדין מנקודת מבטה של רב־תרבותיות משפטית. על רקע כל זאת, ליבו של המאמר יתמקד כאמור בהתבוננות במקרים מניסיונה של הקליניקה ובניתוחם, מקרים אלה ידגימו את המתרחש בפועל בבתי הדין הפרטיים לממונות ואת הדילמות המתגלעות בהם על רקע פערים דתיים ותרבותיים בין השחקנים השונים הפועלים בהם. המאמר

יבחן את השאלה עד כמה פתרונות אלה מקרבים את מערכת בתי הדין למימוש זכות הקהילה והפרט להליך משפטי כבחירתם, או שמא הגיוון התרבותי הרב המאפיין את החברה הדתית והחרדית כשלעצמה ומאפיינים נוספים שלה ושל בתי הדין, יש בהם כדי לחדר את הפערים בין הצדדים ולהקשות על מימוש האוטונומיה של הפרט לזכות בהליך משפטי הוגן כבחירתו. כמו כן יבחן המאמר עד כמה הלכת אמיר תרמה למימוש האוטונומיה של הפרט או שמא הציבה בפניה חסמים חדשים, והאם וכיצד הלכה זו העצימה את הליך היפרדות ציבורים נוספים מהמערכת המשפטית המדינתית. המאמר יבקש להעמיד בעין ביקורתית את מידת יכולתם של בתי הדין לספק לציבורים דתיים מגוונים המגיעים לפתח תחושת ביטחון בהגינות ההליך וכתוצאותיו, ויציע פתרונות אפשריים לשיפור המצב.

א. רקע: בתי דין פרטיים לממונות הפוסקים על פי ההלכה

במדינת ישראל קיימים בתי דין הפוסקים על פי ההלכה היהודית, והם פועלים בשני מישורים: א. בית דין רבני, הפועל מכוח ס' 9 לחוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), התשי"ג-1953, והוא אורגן של מערכת השפיטה בישראל.⁷ בעבר, היו משומרי התורה והמצוות שהתדיינו בבתי דין אלה כבוררים גם בענייני ממון, ובתי הדין ראו את עצמם כבעלי הסמכות לכך, בדומה לסמכותם של בתי דין אחרים בקהילות השונות.⁸ מאז פסיקת בג"ץ סימה אמיר,⁹ הובהר כאמור כי בסמכותם של בתי דין אלה לדון אך ורק בענייני מעמד אישי. ב. בתי דין פרטיים הדנים בדרך כלל בסכסוכים בין אנשים המשתייכים לקהילה דתית או חרדית, אשר חלקם מחתימים את הצדדים על הסכמי בוררות ופועלים על פי כללי חוק הבוררות, התשכ"ח-1968, ס"ח 535 (לעיל ולהלן: חוק הבוררות) המאפשר לבעלי דין להתדיין בהסכמה בפני בורר כבחירתם בנושאים המוגדרים בחוק. מדובר במסגרת שיפוטית וולונטרית, שהצדדים אינם מחויבים לה. מניסיוני, הם בוחרים בה בדרך כלל בשל השקפת עולמם הדתית שעל פיה יש להביא סכסוכים ממוניים בפני דיינים שהוכשרו לכך.

זה מאות שנים פעלו בקהילות יהודיות בארץ ובגולה בתי דין פרטיים לממונות אשר הכריעו בסכסוכים בין חברי הקהילה.¹⁰ כיום פזורים ברחבי הארץ מאות בתי דין שכאלה, רובם שייכים למגזר החרדי.¹¹ כאשר בתי הדין הרבניים הממלכתיים פסקו גם בעניינים אזרחיים כבוררים, הייתה בכך מעין הכרה דה פקטו, בבכורתו של הדין הדתי כבורר אשר נהנה מחסות המדינה, מתקציביה ומבניה, אולם בעקבות בג"ץ אמיר אשר הבהיר שאין זה מסמכותם של בתי הדין הרבניים, הרי שכיום בוררות אזרחית על פי ההלכה אפשרית רק בבתי דין פרטיים, שלהם מעמד חוקי ומוסדי זהה לכל בוררות אחרת. משמעות פסיקה זו של בג"ץ משפיעה גם על מעמדו ההלכתי של בית הדין הרבני. בעבר הוא נהנה ממעמד גבוה כבית דין "קבוע", בהיותו בעל סמכויות מוגברות, וכיום מעמדו אף נמוך מזה של בית דין פרטי בתחומים אלה, שכן פסיקותיו בדיני ממונות לא

יתקבלו על ידי מערכת המשפט של המדינה ולא ייושמו על ידה, בשונה מפסק בורר של בית דין פרטי.¹²

בעקבות הירידה בכוחם ובסמכותם של בתי הדין הרבניים לדון בענייני ממונות ובעקבות סיבות נוספות הנוגעות לאפיון הקהילות הדתיות שלא כאן המקום לפרטן, הרי שמראשית שנות התשעים, החלו להתווסף לבתי הדין הפרטיים החרדיים, גם בתי דין פרטיים הפונים בעיקר לציבור הציוני-דתי.¹³ בין הכולטים שבהם: "ארץ חמדה-גזית" – רשת של בתי דין ברחבי הארץ, איגוד בתי הדין המאגד בתי דין ביישובי יהודה ושומרון וכן בתי דין הפועלים ליד מועצות אזוריות. מהיכרותי את המערכת, בתי הדין פוסקים בדרך כלל בין צדדים שומרי תורה ומצוות, ורק לעיתים רחוקות מופיעים בפניהם גם צדדים שאינם מוגדרים "דתיים" או "חרדיים". כמו כן, מניסיוני, הגיוון הרחב בחברה הדתית והחרדית למיניה, מוביל לכך שבפני בתי דין ממגזר מסוים (דתי-לאומי, חסידי ספציפי, חרדי-מזרחי וכו') מתדיינים על פי רוב חברי המגזר שעומו הם נמנים, אשר פונים אליהם מרצונם החופשי או מכוח השתייכותם החברתית והדתית.

רבים מפוסקי ההלכה, גם הציוניים שבהם, סוברים שישנו איסור לפנות לבתי המשפט האזרחיים בענייני ממונות, אם לא נעשה ניסיון קודם להביא את הסכסוך בפני בית דין הפוסק על פי ההלכה.¹⁴ רבים מהם גם רואים את עצמם כמערכת אלטרנטיבית למשפט המדינתי וכמי שאף עתידים להחליף אותה בעתיד לבוא.¹⁵ חלק מהם, בעיקר אלה המשתייכים למגזר הדתי-לאומי, אף מצהירים בגלוי על מאמציהם להיות אטרקטיביים גם עבור מתדיינים מקרב הציבור החילוני ובכך להגדיל את נפח פעילותם ולייצר היכרות ולגיטימיות למשפט ההלכתי, עד כדי אימוצו על ידי המדינה כמערכת משפטית חלופית למערכת האזרחית הקיימת.¹⁶

בתי הדין הפוסקים על פי ההלכה שונים זה מזה בכמה פנים. ראשית בהשתייכותם הדתית, העדתית והחברתית: ליטאי (על פלגיו), חסידי (צאנז, גור, חב"ד ועוד רבים), מזרחי (ספרדי, תימני ועוד), דתי-לאומי (ביישובים או בערים) וכו'. שנית, בפרוצדורה, במדיניות ההלכתית שלהם, ובמידת ההיכרות וההזדהות של הדיינים עם חוקי מדינת ישראל, עם השוק הכלכלי-טכנולוגי ועם המודרנה.¹⁷

באופן דיכוטומי וכוללני למדי אפשר לחלק את בתי הדין על פי כמה קבוצות התייחסות. מבחינת כללי הפרוצדורה: ישנם בתי דין שבהם נהוגים כללי סדר דין ידועים ושקופים, פרוטוקול הדיון נרשם ומועבר לצדדים, פסק הדין ניתן מנומק ומפורט, וקיימת ערכאת ערעור. לעומתם, ישנם בתי דין שבהם כללים אלה אינם חלים, או חלים באופן חלקי בלבד.

גם מבחינת דיני הראיות ישנם הבדלים בין בתי הדין. ישנם כאלה הנשענים כברירת מחדל על דברי הרמב"ם המאפשר לדיין, לפי פרשנותם של חלק מהפוסקים, שיקול דעת רחב על פי אומדן דעתו, במקום כשאין בפניו עדים כשרים. בעקבות כך מקבלים בתי דין אלה כעניין שבשגרה עד יחיד ועדות נשים, נעזרים בראיות נסיבתיות, וכיוצ"ב.

לעומתם, ישנם בתי דין הנוטים יותר להיצמד לדיני הראיות כפי שהוגדרו במקורות ההלכתיים הקדומים, והתבססותם על עדויות פסולים וראיות נוספות נעשית במשורה.¹⁸ גם מבחינת הדין המהותי קיימים הבדלים ניכרים בין בתי הדין במישורים רבים. תחום מרכזי שבו יש הבדל ניכר בין בתי הדין הוא בנכונות לקבל את תוקפו של הדין הישראלי במסגרת פסיקתם מכוח "דינא דמלכותא דינא", היינו, לדין המדינה יש תוקף גם על פי ההלכה, ו"מנהג המדינה", במקום שהדבר נראה כצודק ומתאים גם להיגיון הפנימי של ההלכה. נקודה זו היא קריטית להבנת ההבדלים בין בתי הדין השונים, ולכן יש להרחיב בה מעט: כבר מאות בשנים שהמשפט היהודי הקהילתי פועל תחת קורת הגג של משפטי המדינה שבה התגוררה כל קהילה וקהילה.¹⁹ בעקבות כך התעורר הצורך להבהיר את מערכת היחסים בין הדין העברי לדין המדינה, ומהו הדין החל בכל מקרה ומקרה. לצורך כך הוגדר הכלל "דינא דמלכותא דינא".²⁰ ישנה מחלוקת מהותית בין פוסקים מהו גדר תכולתו של הכלל שעל פיו יש לקבל את דין המלכות באשר הוא. הטענה כנגד המרחיבים היא כי קבלת מנעד רחב של חוקים עלולה לבטל את תוקפה של ההלכה היהודית בתחומים אלה ולא יהיה בה כל שימוש. מעבר לכך, יש הסוברים כי כלל זה חל רק תחת שלטון גויים ולא תחת שלטון יהודי.²¹ מעת הקמת המדינה התעצמה המחלוקת וקיבלה גוון אידיאולוגי, וכך מי שמזדהים עם המדינה יטו לקבל גם חלק ניכר מחוקיה (תופעה שכונתה במחקר "פלורליזם בתוך פלורליזם" – כלומר נכונות של בתי הדין לשלב בתוך מסורת המשפט ההלכתית כללי משפט מודרניים),²² ומי שמנוכרים לה דנים בדרך כלל במנותק מהחוקים האזרחיים, אלא אם כן הוכח שהצדדים הסתמכו עליהם מראש, או שזהו המנהג הרווח.²³

הבדלים ניכרים אלה מביאים כאמור להתפלגות טבעית בין המתדיינים: יש הקרובים בהשקפת עולמם ובהשתייכותם החברתית לבתי הדין שבהם מכהנים דיינים בעלי תפיסת עולם ציונית. מניסיוני, בבתי דין אלה קיימים על פי רוב כללי דין, והפסיקה מחילה במקרים המתאימים גם את הדין הישראלי. מתדיינים אלה משתייכים בעיקר לציבור הדתי-לאומי או החרדי-מודרני. לעומתם יש מי שאוחזים בתפיסת עולם המתנגדת להחלת הדין הישראלי וכללי דיון מודרניים, ובוחרים לפנות לבתי דין בהתאם להשתייכותם החברתית (לחסידות ספציפית, לבית דין חרדי אשכנזי, חרדי ספרדי או לכל פלג חרדי אחר). לפי הידוע לי, חלק מבתי דין אלה גם לא מחתימים את הצדדים על הסכם בוררות ואינם מקיימים את הוראות חוק הבוררות, שכן הם אינם רואים צורך במתן גושפנקה מהמדינה לפסיקותיהם והציבור שמגיע אליהם נשמע לפסיקתם ללא צורך באכיפה חיצונית של ההוצאה לפועל.

יש לחדד, כי אף שחלק מבתי הדין הפרטיים לממונות ומוסדות הבוררות האחרים חוסים תחת אותן החוק, הרי שהם שונים באופן מהותי זה מזה, כפי שיפורט להלן. חוק הבוררות מאפשר לצדדים לחתום ביניהם על הסכם בוררות המקנה לבורר כבחירתם את הסמכות לדון בעניינים שיכולים לשמש נושא להסכם ביניהם (כך לדוגמה אי-אפשר למסור להכרעת בורר סכסוך עבודה הנוגע לזכויות קוגנטיות). הצדדים יכולים להשפיע

במידה רבה על עיצוב תוכן הבוררות ועל מסגרת הסמכויות הנתונות לבורר, וכן על האופי הדיוני של ההליך. הבורר אינו כבול לדין המהותי, לסדרי הדין ולכללי הראיות. עם זאת, החוק גם כולל פיקוח מסוים של בית המשפט על הליך הבוררות. זאת בשאיפה להגיע לאיזון ראוי בין מתן עצמאות מרבית לבורר ולצדדים לעצב את מסגרת הדיון וההכרעה במחלוקת ביניהם יחד עם הצורך לשמור על התקינות וההגינות של הליכי הבוררות, על מערכת דיונית יעילה ועל ביסוס פסק הבוררות על אמות מידה ראויות. איזון זה בא לידי ביטוי, בין השאר, בחובת הבורר לתת פסק דין בכתב (אם כי אין חובת הנמקה, אלא אם כן הצדדים הסכימו עליה) ובסמכות בית המשפט להעביר בורר מתפקידו במקרים חריגים המוגדרים בחוק. סמכות זו מגיעה עד כדי ביטול פסק בורר, במקרים המנויים בחוק ובהם חריגה מסמכות, פסיקה בניגוד לתקנת הציבור ועוד (אם כי בתי המשפט נוטים להשתמש במשורה בסמכותם לבטל פסק בורר, מתוך הכרה בחשיבות המוסד ושמירה על עצמאותו).²⁴ מוסדות בוררות חילוניים אכן משרתים את רצונה זה של המדינה להפריט את המשפט באמצעות בוררות ומוסדות אלטרנטיביים אחרים לפתרון סכסוכים (ADR – Alternative dispute resolution), כדי לאפשר למי שידם משגת לקבל הכרעה פשוטה, מהירה ויעילה יותר מהרווח במערכת המשפט הציבורית ובכך להקל על העומס הרב הקיים בה.²⁵ לעומתם, בתי הדין הפרטיים לממונות הפוסקים על פי ההלכה, מעבר להיותם מממשים מטרת אלה, הם גם כלי לביטוי תרבותי־קהילתי לאלה החפצים במשפט הדתי. כאמור, גם תפיסתם העצמית היא כשל מערכת משפטית מתחרה וחלופית למערכת המשפט הממלכתית, ולא כגוף מסחרי פרטי גרידא.

ההשלכות של הברל זה בין בוררות "חילונית" לדתית הן בין השאר בכך שבבוררות חילונית יושבים בדרך כלל הרכבים של שופטים בדימוס, אשר תאורטית אומנם מנקזים אליהם תיקים מכלל הציבורים בישראל, אך למעשה משמשים מערכת משפטית פרטית אקסקלוסיבית לאלה היכולים לעמוד בעלויות הגבוהות של ההליך. מטבע הדברים הם מנקזים אליהם בעיקר אליטה כלכלית.²⁶ התשלום הגבוה, מחליף, לפחות במידת מה, את מנגנוני הביקורת שפועלים במערכת הציבורית, ומחייב סטנדרט מקצועי גבוה. לעומת זאת, בורריות על פי ההלכה משרתות כאמור בדרך כלל את הציבור הדומה להן בהשקפתו הדתית ובהשתייכותו החברתית, ומנקזות אליהן לעיתים קרובות דווקא אוכלוסיות אשר העלות הזולה של ההליך היא שיקול נוסף בהחלטתן לבחור בו. בבתי הדין הפוסקים על פי ההלכה האגרות והעלויות בדרך כלל נמוכות משמעותית מהנהוג בבוררות פרטיות אחרות, וגם ביחס לקבוע בבתי המשפט. היעדר מנגנוני פיקוח בבתי הדין, אם מדינתי ואם כלכלי, טומן בחובו פוטנציאל לעיוותים שונים שיש לתת עליהם את הדעת, כפי שיפורט להלן.

עד כה נסקר הרקע להקמתם של בתי הדין הפרטיים ואופיים הייחודי ביחס לבוררות אחרות. כעת נבחן את מעמדם ביחס למשפט המדינתי, ואת ההנמקות לקיומם מנקודת מבט רב־תרבותית.

ב. היחס בין משפט המדינה למשפט הדתי – משמעותה של הלכת סימה אמיר

בחינת מעמדם ומקומם של בתי הדין הפרטיים, עוברת ראשית לכול במענה על השאלה הבסיסית: מהו משפט? מנקודת המבט של המשפט הפוזיטיביסטי המזהה את המשפט כמערכת כללים מחייבת שתוקפה נובע מסמכותו של הריבון, הרי שהסמכות העניינית להכריע בסכסוכים בין אזרחים, נתונה עקרונית אך ורק לבתי המשפט של המדינה או לגופים שהוסמכו לכך.²⁷ בישראל הם כוללים סוגים שונים של ערכאות שיפוטיות: בתי משפט שלום, מחוזי ועליון, בתי משפט לעניינים מינהליים, בתי משפט לענייני משפחה, בתי דין לעבודה, בתי משפט לתעבורה, בתי משפט לתביעות קטנות, רשם האגודות השיתופיות ובתי הדין הדתיים. לכל אחת מערכאות אלה העניק החוק סמכות לדון בעניינים שונים.²⁸ נקודת מבט זו תבקש מטבע הדברים להמעט מכוחם של מוסדות שיפוט קהילתיים, בשל כך שהם מכרסמים בסמכותו הבלעדית של הריבון.

תפיסה אחרת של המשפט מרחיבה מושג זה וכורכת אותו עם הקהילה שבתוכה הוא מופעל. "המשפט" אינו רק פועל יוצא מסמכות המדינה הריבונית,²⁹ אלא הוא נובע מהסמכות שמעניקה לו הקהילה שבתוכה הוא פועל, ומנכונתה לקיים את פסיקותיו. לפי תפיסה זו, לבתי הדין הפוסקים על פי ההלכה יש מקום מרכזי בעולם המשפט בישראל, בהיותם משרתים ציבור רחב הרואה בהם בני סמכא לדון ולהכריע בסכסוכיו. השאלה כיצד להתייחס לשיפוט הדתי – האם להכניסו תחת כנפיו של הריבון, או להותיר אותו כמשפט קהילתי – תלויה במודל הספציפי שאותו בוחרת כל מדינה ליישם.

לצורך בחינת המודלים האפשריים ליחס בין משפט המדינה למשפט הדתי, יש להרחיב מעט את המבט, ולמקם את דיונונו בנעשה בבתי הדין הפרטיים בישראל, בהקשר לרקע ההיסטורי והעכשווי בתחום רב־תרבותיות משפטית בעולם בכלל.

במשך מאות שנים, במהלך ימי הביניים, בתי המשפט היו מפוזרים, עצמאיים ומנותקים מהמדינה. פלורליזם משפטי היה המציאות המשפטית המצויה: התקיימו זה לצד זה בתי משפט עירוניים, דתיים, מסחריים, מקצועיים וממלכתיים. במקומות שבהם חיו קהילות יהודיות או מוסלמיות, מערכות המשפט היו מורכבות יותר – לכל אחת מהקהילות הייתה מערכת משפט משלה, ובאותו הזמן הן גם ניהלו עסקאות ביניהן. כך לעיתים נוצר מצב שבעסקה אחת הייתה מעורבת יותר ממערכת משפט אחת. בתקופת המהפכה המדינית שהתחילה באופן הדרגתי במאה האחת עשרה והמשיכה עד המאה השבע עשרה, צברה המדינה עצמאות וכוח שבאו לידי ביטוי בין השאר בסמכות אולטימטיבית: פוליטית ומשפטית. התפתחה מערכת מינהלית מפותחת ששלטה על חוקי המדינה ועל אכיפת החוק על ידי בתי המשפט, והמדינה לקחה לעצמה את המונופול על בתי המשפט ועל הדין הנהג. בתקופה זו פלורליזם של המשפט שהה בשוליים.³⁰

הפלורליזם המשפטי הרים שוב את ראשו בתקופת הקולוניזציה האירופית, אשר התחילה במאה החמש עשרה והגיעה לשיאה בסוף המאה התשע עשרה. מטרתן של המדינות האירופיות הייתה השתלטות על קולוניות לשם מסחר, ומשום כך לא ראו

חשיבות בהתערבות במערכות המשפטיות המקומיות. ככל שהזמן חלף והקולוניות התפתחו, החליטו המדינות השליטות במקרים רבים להפעיל סמכות משפטית על התושבים המקומיים. תהליך זה היה מסובך ליישום בשל הפער בין הדין המקומי למשפט המדינות האירופיות. משום כך המדינות השליטות ניסו לבנות את המערכת המשפטית על גבי הדינים הקיימים בקולוניה. הם אפשרו הפעלתם של בתי דין מקומיים שדנו על פי דין דתי או מנהגי. חבר זה הוביל לתוצאה דומה למערכת המשפט בתקופת ימי הביניים – ריבוי בתי משפט המנותקים מהמדינה שדנו על פי דינים שונים האחד מהשני.³¹

כשהסתיימה הקולוניזציה, והטריטוריות קיבלו עצמאות, קיבלה מערכת המשפט הדתית בחלק מהמקרים הכרה בחוקי המדינות החדשות. מערכת המשפט הדתית שלטה בענייני נישואין וירושה, ובמקומות מסוימים, כדוגמת ישראל, מערכת זו קיבלה את הסמכות הייחודית לדון בנושאים אלה. כך נוצר המצב שברבות מהמדינות המודרניות במאה העשרים ישנה מערכת משפט ממשלתית חזקה, אך במקביל היא גם מכירה בפלורליזם משפטי בדרך של בתי דין דתיים או פרטיים.³²

סוף המאה העשרים ותחילת המאה העשרים ואחת יצרו תמורה נוספת ביחס בין המדינה לקהילות השונות שבתוכה. תהליכי הגלובליזציה, ההגירה, ופירוק חלק מהמדינות הגדולות (ברית המועצות ועוד) החלישו את מעמד המדינה והבליטו את מעמדן של קבוצות תרבותיות ודתיות שונות בתוכה ואת רצונן להביא לידי ביטוי את השקפת עולמן, בין השאר באמצעות עצמאות משפטית. עם זאת, מתרחש גם תהליך הפוך – המפגש המתמשך בין קבוצות דתיות ותרבותיות שונות לבין התרבות המערבית והמסורת המשפטית שלה, גורם לרבים מתוך הקבוצות האלה לנטות למסורת זו ולהעדיף אותה, או חלקים ממנה, על פני הנורמות התרבותיות הקבוצתיות.³³ על רקע זאת התפתחו שני מודליים עיקריים ביחס בין השיפוט הדתי ובין המדינה. האחד הוא מודל השילוב, המורה למערכות שיפוט מדינתיות (אחת או יותר) להפעיל נורמות שמקורן במסורות המשפט הדתיות, והשני הוא מודל ההפרדה שבו ערכאות השיפוט הדתיות פועלות כבתי דין פרטיים של קהילות מיעוט דתיות מכוח הסמכות שהקהילות מעניקות להן.³⁴ בישראל נוהג מחד גיסא מודל השילוב המתבטא בסמכות בתי הדין הדתיים לדון בענייני המעמד האישי, ומאידך גיסא נוהג גם מודל ההפרדה המכיר בקיומן של ערכאות שיפוט דתיות פרטיות באמצעות חוק הבוררות. מודל השילוב כפי שנהג למעשה (גם אם לא להלכה, שהרי מעולם לא ניתנה לבתי הדין הרבניים הסמכות בחוק לדון בענייני ממונות, גם לפני פסק דין אמיר) צומצם על ידי בג"ץ כאשר הבהיר מפורשות, כאמור, כי לבתי הדין הרבניים אין סמכות לדון בעניינים ממוניים, ובכך הועצם מודל ההפרדה.³⁵ הלכת אמיר נועדה אולי רק להבהיר כי בוררות פרטיות יכולות להתנהל אך בבתי הדין הפרטיים ולשמר את מודל ההפרדה הקיים, אולם דומה שללא שהתכוונה לכך מלכתחילה, העצימה הלכה זו את מגמת ההפרדות של ציבורים נוספים מהמשפט האזרחי, מעבר לחלקים ניכרים מהציבור החרדי שמלכתחילה לא היו חלק ממנו כבר שנים קודם לכן, והתנהלו

בבתי דין פרטיים משלהם. נוסף על כך היא העצימה והדגישה את הגיוון הפנימי הרב הקיים בקרב הציבור החרדי והדתי.³⁶

יתרונן של מודל ההפרדה הוא במתן אפשרות לקהילות דתיות וחרדיות לקיים מוסדות שיפוט אזרחיים כרצונן, ללא התערבות וכמעט ללא פיקוח מדינתי, ובכך לשמור על זהותן הייחודית, בכלל זה לרכים אשר חשים ניכור ממערכת החקיקה והשיפוט של מדינת ישראל על רקע זהותם הדתית. נוסף על כך, העלויות הזולות ופיזורם של בתי הדין במקומות רבים, כולל הפריפריה הגאוגרפית והחברתית של ישראל, מספקים נגישות לצדק לאוכלוסיות אשר מטבען מדירות רגליהן ממערכות משפט אחרות. זאת אם משום חוסר הזדהות אידאולוגית ואם משום קושי כלכלי או תרבותי לפנות לבתי המשפט (בריכוזים חרדיים שונים מקובל לדוגמה לדבר בעיקר באידיש, ופערי שפה אלה מקשים ומונעים אף הם פנייה לבתי המשפט האזרחיים).³⁷

אולם בהינתן שאין כיום מסגרת ממלכתית מאחדת המפוקחת על ידי המדינה, הדנה בעניינים אזרחיים על פי הדין הדתי (בעקבות בג"ץ אמיר, כאמור), והולך ומתעצם הגידול והפיצול של הציבור החרדי והדתי בישראל, הרי שעם השנים הולכים ונוצרים גיוון ובידול בולטים יותר ויותר בין בתי הדין מסוגים שונים ובעלי השקפות עולם שונות. מציאות זו מציפה את השאלות האם ועד כמה גיוון זה ומאפייניו מעצימים את יכולת הפרט לממש את בחירתו בהליך משפטי כרצונו או שמא מגבילים אותו, ומהם הרווחים וההפסדים מהוצאתה של המערכת הדתית האזרחית מחוץ לסמכותו של המשפט המדינתי הריכוזי, על כוחות הפיקוח והאכיפה שיש בידו.³⁸

מחקרים בתחום הרב־תרבותיות המשפטית מעלים, שבמקומות שבהם מתקיימים מוסדות משפט אלטרנטיביים פרטיים המשקפים רב־תרבותיות דתית, נוצרים קונפליקטים שונים בין המוסדות הפרטיים בינם לבין עצמם, ובינם לבין משפט המדינה. נדיר למצוא שמדינה ליברלית תגנה או תאסור קיומם של מוסדות אלה בשל קיומם של הקונפליקטים, זאת הן בשל הכרה בהיעדר כוחה מול אותן קבוצות מיעוט, או בשל תמיכה אידאולוגית בגיוון הרב־תרבותי. עם זאת, מדינות מאמצות להן דרכים שונות להתייחסות לתופעה, בנייהן: עידוד קבוצות המאמצות שיטות משפט והתנהלות שהגישה שלהן קרובה למסורת המשפטית של המדינה; יצירת תחרות למוסדות הקיימים – על ידי אימוץ נורמות שלהן בתוך המשפט הקיים או על ידי הקמת מוסדות מקבילים; והתעלמות גלויה או סמויה ממוסדות של קבוצות המעוררות קונפליקטים חריפים, על ידי מניעת תקציבים וכוח פוליטי.³⁹ בישראל כיום, האפשרות להישפט על פי המשפט האזרחי הדתי קיימת רק בבתי הדין הפרטיים, בחסות חוק הבוררות, שיש בו הכרה עקיפה של המדינה בסמכותם של בתי דין אלה – מצד אחד ללא עידוד מיוחד, ומצד שני גם ללא פיקוח אדוק.

המשך המאמר יתרכז בגיוון הרב־תרבותי הפנימי בתוך עולמם של בתי הדין הפרטיים ובמפגשים המורכבים שהוא מייצר באמצעות דוגמאות ממקרים שהגיעו לקליניקה, ויתייחס להשלכתם של מפגשים אלה על מעמדם ומקומם של בתי הדין ועל בחירתם האוטונומית וזכויותיהם של היחידים בקהילות, ובפתיחת פתח לפתרונות אפשריים.⁴⁰

ג. "פורום שופינג": שלב בחירת בית הדין

השלב הראשון בהגשת תביעה במסגרת הליך בוררות הוא ההחלטה על זהות הבורר שידון בה. כאשר המתדיינים קרובים זה לזה בהשקפותיהם הדתיות וכאים מאותה קבוצה חברתית, לא מתעוררת דילמה בבחירת זהות בית הדין. אולם במציאות של ריבוי זרמים דתיים וחרדיים, קורה לעיתים שהצדדים נאלצים לבחור בית דין שיכריע בעניינם, כאשר לפחות אחד מהצדדים אינו משויך אליו מגורית, והוא שונה ואף זר להשקפת עולמו הדתית. אם אין הסכם שנחתם בין הצדדים טרם פרוץ הסכסוך הכולל תניית בוררות, הרי שהבחירה בזהות בית הדין נקבעת עקרונית במקרים כאלה על פי הכלל ההלכתי הקובע כי "הדין הולך אחר הנתבע". אולם לעיתים נוצר משום כך מצב שנתבע גורר תובע במכוון לבית דין שהוא יודע שהמדיניות הפסיקתית שלו תיטיב עימו, או שהוא מוכר בו על ידי הדיינים, שייך לקהילתם וחולק עימם אורח חיים דומה. במצב דברים זה, התובע לעיתים אינו חש בנוח להגיע לבית דין מעין זה וחושש לתקינות ההליך ולתוצאות פסק הדין. בעבר, כאשר בתי הדין הרבניים נהגו לפסוק גם בעניינים אזרחיים, הרי שמתוקף סמכותם כבית דין של המדינה, ניתן להם על ידי רבים מהפוסקים מעמד של בית דין "קבוע", אשר סמכותו גוברת על זכותו של הנתבע לגרור את התובע לבית דין כבחירתו. אולם כיום, כאשר נשללה סמכות זו במפורש, הרי שהמצב מעמיד לעיתים תובעים בפני הצורך לבחור האם ללכת לבית דין שהם אינם מעוניינים בו, השונה משיכום המגזרי ומהנורמות הדיוניות והמהותיות שהם מאמינים בהן, או שמא להימנע לחלוטין מדין תורה, ולפנות לערכאות האזרחיות.

יש לציין, כי לבתי הדין קיימת סמכות הלכתית להוציא "כתב סירוב" במקרה שבעלי דין מסרבים להגיע לבית הדין ללא נימוק. משמעות "כתב הסירוב" היא מתן אפשרות לצד שכנגד לפנות לערכאות אזרחיות.⁴¹ פוסקים הרחיבו הגדרה זו גם למקרה שבו הנתבע מסכים עקרונית להתדיין בפני בית דין, אך חורג מהאפשרות שנתנו לו חכמים להביא את התובע לבית הדין שבעירו ומבקש להתדיין בבית דין אחר שאינו במקום מגוריו, בעוד התובע אינו מסכים לכך. גם בסיטואציה זו רשאי התובע לבקש מבית הדין היתר להגיש את התביעה בפני ערכאות אזרחיות של המדינה.⁴² מחלוקת בין הצדדים על זהות בית הדין על רקע פערים תרבותיים ודתיים ביניהם, אינה מהווה באופן פשוט נימוק מספק למתן "כתב סירוב". מצב זה הוביל אותי לפרסום מאמר בכתב עת תורני⁴³ שבו פרסתי שיקולים הלכתיים רחבים המצדיקים מתן סמכות לבתי הדין להוציא "כתב סירוב" גם במקרים של פערים ניכרים מעין אלה בין הצדדים. בייחוד כאשר ברור שהנתבע מושך את התובע לבית הדין מסוים בגין מדיניות הלכתית ידועה ספציפית של בית דין זה הצפויה להיטיב עימו.

מקרים כאלה מגיעים לעיתים מזומנות לקליניקה, ואחד מהם הוא המקרה של דוד. דוד, המגדיר את עצמו דתי-לאומי, מתגורר בדירת גן חדשה סמוך לבית כנסת שבו פועל מניין של יהודים חרדים. באחד הערבים, כאשר שב לביתו מהעבודה, גילה דוד שבית הכנסת בנה בצמוד לו מחסן פח הפולש לשטח גינתו. הוא פנה אל גבאי בית

הכנסת בבקשה שיפנו את המבנה משטחו, אך נציגי בית הכנסת סירבו לעשות כן בטענה שהמחסן חיוני להם לאחסון כלי ניקיון וחפצים שונים של בית הכנסת. לאחר שעורך דין מטעמו של דוד פנה לגבאי בית הכנסת, נטען כי גינתו של דוד נבנתה על שטח שהיה ידוע זה שנים כשטחו של בית הכנסת, ולכן אפשר לבנות את המחסן בשטח זה. דוד פנה לקליניקה וביקש סיוע בהגשת תביעה לבית דין דתי-לאומי באזור מגוריו. הקליניקה גיבשה תביעה על סמך מסמכים שהתקבלו מהקבלן ומרשויות התכנון, וזו הוגשה לבית הדין. בית הדין פנה לנציגי בית הכנסת, והללו הודיעו כי הם מסכימים להתדיין עם דוד אך ורק בבית דין חרדי כבחירתם. הן לקליניקה והן לדוד היה ידוע כי חוקי התכנון והבנייה לא בהכרח יהיו השיקול המכריע במסגרת שיקוליו של בית הדין החרדי, ובנוסף דוד חש לא בטוח להגיע כנטע זר לבית דין החולק עם נציגי בית הכנסת השקפת עולם דומה. אומנם לא בהכרח ששוני זה בהשקפות העולם היה מגיע לכדי ניגוד עניינים מהותי, וייתכן שהדיינים היו רואים את עצמם חופשיים מהשפעות מגזריות, אולם זו הייתה תחושתו של דוד. הוא חשש כי ההבדל התרבותי והקהילתי עלול בכל זאת לחלחל למידת יכולתם של הדיינים להבין ולקבל את טיעוניה ואת המקום שממנו הוא מגיע ביחס לעמידה על זכויותיו. חשש זה התבסס בעיקר על רקע היעדר כללי דיון ברורים בבית הדין, היעדר פרוטוקול ואי-חיוב הדיינים לפסק דין מנומק אשר יצריך אותם להתמודד מפורשות עם הטענות לגופם. משום כך פנתה הקליניקה בשנית לבית הדין הדתי-לאומי וביקשה כי בנסיבות אלה תשובתם של נציגי בית הכנסת תיחשב כסירוב להגיע לדין תורה, שמשמעותו כי בית הדין מוסמך לתת לדוד היתר הלכתי לתבוע בבית משפט של המדינה (המכונה "כתב סירוב"). בית הדין סירב לבקשתה זו של הקליניקה בגין הכלל המקנה לנתבע את הזכות לקבוע את זהותו של בית הדין. בעקבות כך בחר דוד שלא להמשיך בהליך המשפטי, שכן הוא לא ראה טעם בהגעה לבית הדין החרדי, וגם לא רצה לתבוע את בית הכנסת במסגרת הליך אזרחי, בלי שניתן לו אישור הלכתי מפורש לכך מבית הדין.

במקרה זה ריבוי הגוונים של בתי הדין הפרטיים והשוני הרב ביניהם, הן בשיוך המגזרי והן במדיניות ההלכתית וההתנהלות הדיונית, יחד עם עמידתו של דוד על כך שעניינו יידון אך ורק בבית דין הפוסק על פי ההלכה, הוביל אותו להימנע מלעמוד על זכויותיו. מקרה אחר הוא המקרה של אלון. בתו בת השנה של אלון נפצעה בעת ששהתה אצל המטפלת, באופן שהצריך טיפול רפואי במשך חודשים ארוכים. אלון ביקש מהקליניקה לסייע לו בהגשת תביעת נזיקין כנגד המטפלת לבית דין לענייני ממונות. המטפלת, שלא הייתה מבוטחת מפני תאונות מעין אלה, הודיעה כי היא מוכנה להתדיין אך ורק בבית דין בבני ברק. בסוגיות של דיני נזיקין הפערים במדיניות ההלכתית בין בתי הדין גדולים מאוד, בשל מורכבות יחסה של ההלכה לנזקים עקיפים. הערכנו בפני אלון כי משמעות ההתדיינות בפני בית הדין שהוצע בבני ברק היא קבלת פיצויים נמוכים מאוד בגין הפגיעה. במקרה זה פנה אלון לרב אשר פסק כי הוא רשאי להגיש תביעה בבית משפט אזרחי וכך עשה.

יש לציין כי לקליניקה שלנו מגיעות לעיתים מזומנות פניות של בעלי דין מהמגזר החרדי, המבקשים להתדיין דווקא בבתי דין מהמגזר הדתי-לאומי שחלקם ידועים בסדרי הדין שלהם ובהתחשבות בחוקי המדינה. במרבית המקרים פניות אלה לא מבשילות לכדי התדיינות בפני בית הדין בשל סירובו של הצד השני. בעקבות כך רבים הם הזונחים את תביעתם, או לחלופין מסכימים לדרישת הנתבעים להגיע לבית דין כבחירתם, למרות חוסר רצונם לכך מלכתחילה.

הסיטואציות שתוארו ממחישות את המורכבות שבהעברת הסמכות הבלעדית לפסוק בסכסוכים אזרחיים כבוררים לבתי הדין הפרטיים הפוסקים על פי ההלכה, ללא מתן דעת לייחודיותו של מוסד זה לעומת מוסדות בוררות אחרים. הכלל "התובע הולך אחר הנתבע" אין בו כל פסול עקרוני, והוא דומה לנהוג גם בשיטות משפט אחרות המגדירות את מקומו של הנתבע כאפשרות עדיפה למקום התביעה וזאת בעיקר משיקולי נוחות גאוגרפיים. אולם כאשר מדובר בבתי משפט של המדינה הכפופים להיררכיה משפטית מהותית אחת ומפוקחים על ידי מנגנוניה, החשש שהנתבע יגרור את התובע לבית משפט שיפסוק לטובתו, פוחת. פנייה לבוררות פרטית "חילונית" לעומת זאת, מניחה שגם אם הבוררות אינה מפוקחת ואינה כוללת סדרי דין ודין מהותי אחד, הרי שבחירת זהות הבורר נתונה באופן בלעדי למשא ומתן בין הצדדים, ללא כלל ברירה מחייב מראש. המקרה של בתי הדין הוא יצור כלאיים מבחינה זו. מחד גיסא מדובר במוסד פרטי בעל אופי ומדיניות הלכתית ספציפית, המתאים למי שמעוניין לבחור בו על בסיס השקפת עולמו ושיוכו החברתי, ומאידך גיסא הכלל ההלכתי מחייב את התובע להגיע אליו מרגע שהנתבע בחר בו, כאילו היה מוסד ציבורי על-קהילתי. כאשר בתי הדין הרבניים פסקו גם בדיני ממונות אפשר היה להגדיר אותם כאמור כ"בית דין קבוע" בשל סמכותם היתרה בהיותם מוסדות של המדינה, וכך לגבור אולי על הכלל "התובע הולך אחר הנתבע".⁴⁴ כיום, כאשר נשללה מהם סמכות זו, ומנגד הוקמו בתי דין רבים בעלי אופי מגוון, דומה שהתופעה בולטת ומאתגרת יותר, מטילה צל על בחירתו האוטונומית של הפרט, ומחייבת את בתי הדין לפתח מנגנונים שיבטיחו דין שוויוני וצודק ושקיפות בשיקולי הפסיקה.⁴⁵ גם במקרים שבהם נפתרת שאלת זהותו של בית הדין בין צדדים בעלי פערים דתיים ותרבותיים ניכרים, פערים אלה בין הצדדים ובינם לבין בית הדין, עשויים להשפיע על אופי הדין, על תוצאותיו ועל המוטיבציה של הצדדים לשוב ולהתדיין במסגרת מעין זו. אמחיש טענה זו באמצעות כמה דוגמאות המצביעות על פערים בתחומים שונים.

ד. שאלת הייצוג

אבי ואיילת, בני זוג דתיים-לאומיים, נתבעו על ידי שכנם החרדי בגין נזקים שנגרמו לו, לטענתו, על ידם. השכן החרדי הגיש את התביעה בפני בית דין חרדי, אולם הנתבעים סירבו להגיע לשם והסכימו להגיע לבית דין ציוני-דתי בלבד. התובע הסכים. נפגשנו בבית הדין: התובע ונציגו, טוען רבני חרדי, והנתבעים, אני והדיינים – כולנו משתייכים למגזר הדתי-לאומי. במהלך הדיון סירב הטוען הרבני להתייחס ישירות לטענותיי, ובשלב

כלשהו יצא המרצע מהשק כאשר הבהיר לבית הדין שכיוון שאני אישה ואיני בקיאה בהלכות הרלוונטיות, על בית הדין להימנע מלשמוע ולקבל את דבריי. אב בית הדין הגיב בחומרה לטענה זו והבהיר שטוב היה לו לא נשמעה, שכן לטוען הרבני אין ולא יכול להיות מושג על מידת הידע וההבנה ההלכתית והמשפטית שלי. לאחריו קמתי גם אני ומחיתי על אופן התבטאות זה. הדיון המשיך במתכונת דומה עד לסימו, כאשר למרות גערתו של בית הדין המשיך הטוען הרבני באופן שיטתי להתעלם מטענותי ההלכתיות. בסימו של הדיון הורה בית הדין על הגשת סיכומים, ושנינו – הטוען הרבני ואני הגשנו סיכומים ארוכים ומפורטים. בסופו של דבר ניתן פסק דין אורך ומנומק, הבוחן לעומק את הטענות ההלכתיות של הצדדים, והתביעה נגד הנתבעים נדחתה במלואה.

גישתו זו של הטוען הרבני מייצגת כמוכּן פער מהותי בינו לכּין שאר הנוכחים בדיון, כולל הדיינים עצמם, בתפיסת מקומה הראוי של אישה במרחב הציבורי בכלל ובבתי הדין בפרט, ופקפוק ביכולת הנשית ללמוד ולדעת את ההלכות הנוגעות לסכסוכים אזרחיים בפרט. הטוען הרבני הביא לבית הדין את תפיסת עולמו ואת המציאות התרבותית המוכרת לו, שבה נשים בדרך כלל לא רוכשות ידע הלכתי רחב ולא מייצגות. ייתכן שהוא סבר שהדיינים שגם הם בוגרי שנות לימוד רבות בישיבות ובכוללים יבינו את הטענה ויזדהו עימה, אולם לא כך היה, כנראה בגין הרקע התרבותי והשקפת העולם השונה של הדיינים, השייכים למגזר הדתי-ציוני, ביחס למקומן ויכולותיהן של נשים.

כל זירה משפטית המתנהלת בחברה רב־תרבותית מנקזת אליה צדדים, עורכי דין ושופטים, אשר מעבר למחלוקת המשפטית, גם מביאים איתם קודים תרבותיים מגוונים שעליהם יש לגשר. אולם דומה שגם כאן, אופיו של בית הדין כיצור כלאיים בין בורות לבין מערכת משפטית בעלת תודעה עצמאית ובעלת מאפיינים ייחודיים מביאה לחידוד ההבדלים הרב־תרבותיים. כך במקום להיות אתר המאפשר לקבוצות הומוגניות לבוא לידי ביטוי בקהילתם הם, ובכך להפחית את המתח הרב־תרבותי בחברה הישראלית על ידי הפרטת המשפט והפרדתו מהמערכת המדינתית, דומה שלעיתים המפגשים התוך־פנימיים בין צדדים בבתי הדין השונים, מביאים דווקא להגברת וחידוד ההבדלים הרב־תרבותיים ולקושי לגשר ביניהם, הן בין הצדדים עצמם והן בין עורכי הדין שלהם. דוגמה זו פותחת פתח לסוגיית הייצוג בכללה, שהיא סוגיה מורכבת בבתי הדין הפוסקים על פי ההלכה. שיטת הדיון במשפט העברי מבוססת על התפיסה האינקוויזיטורית שעל פיה השופט הוא המופקד על מלאכת החקירה, ומעיקר הדין אין מעמד לעורכי דין כמייצגי בעלי הדין וחוקרי העדים. אומנם פוסקים קבעו כי כאשר מדובר באדם שאינו יודע להציג את טיעונו אפשר לייצג אותו, ובמיוחד מקום שבו פשט המנהג להסתייע בעורכי דין בבתי משפט, אולם בתי דין רבים עדיין מסתייגים מעורכי דין ורואים בהם נטע זר המסרב לאת ההליך ומייקר אותו.⁴⁶ מדיניות הלכתית זו, כמו גם אופיו של ההליך כהליך בורות, גורמים לכך שמקומם של עורכי הדין כמייצגי הצדדים הוא פחות רשמי ומקובע ממקומם במסגרת בתי המשפט האזרחיים. דומה שגמישות וערפול אלה בנוגע למקומם של עורכי דין בתוך המערכת, תרמו לכך שהטוען הרבני הרשה לעצמו לבטא

את עמדתו כלפי שיוכי המגדרי, לסרב לראות כי כמייצגת לגיטימית של הנתבעים, וביקש לדבר עם בית הדין מעל לראשי.

הפערים התרבותיים והמשפטיים בין בתי הדין השונים, הגמישות והערפול הקיים בהם לעיתים, מעלים קשיים נוספים עבור עורכי הדין והטוענים הרבניים המייצגים בפניהם. חוסר היכרות עם השפה התרבותית וההלכתית הנוהגת בכל בית דין ובית דין, מעלה קושי בפני עורך הדין להיערך נכונה להופעתו בפני בית הדין הספציפי כמצופה ממנו על ידי הלקוח ועל ידי בית הדין עצמו. עורך הדין גם יתקשה לייצר ודאות משפטית עבור הלקוח, בהינתן שהמדיניות ההלכתית של בית הדין שאליו הוזמן הלקוח לא תמיד ידועה וצפויה מראש. במקרים מסוימים נתקלים המייצגים גם בקושי בירוקרטי להתנהל מול בית הדין, אשר חסרים בו סדרי דין וכללים ברורים להגשת בקשות לקביעת מועדים לדיון ודחייתם וכיוצ"ב. גם הצדדים עצמם נתקלים בקושי לבחור במייצג ראוי, אשר ידע להתנהל מול הקודים הספציפיים של בית הדין שאליו זומנו.

בשיטה המשפטית הנוהגת כיום, לעורכי דין ישנה חשיבות גם בהיותם סוכנים להגעה לפתרון מוסכם בין הצדדים ללא צורך בהכרעה משפטית חותכת. זאת על רקע העולה מחקר המשפט המודרני שלפיו בתי המשפט כיום אינם משמשים כמוסדות הכרעה בלבד, אלא מהווים פלטפורמה למשא ומתן שסופו אינו צפוי מראש. האפשרויות הן רבות – פשרה, הפניה להליך גישור, פסק דין חלקי או מלא, הם רק חלק מהן. מודעות, נכונות ויכולת הכלה ועבודה נוכח ההבדלים התרבותיים, מאפשרות יצירת שיח מחבר המביא בחשבון את ההבדלים, לא מטשטש אותם אלא יוצר ביניהם דיאלוג והפריה הדדית.⁴⁷ רבים מבתי הדין נוטים גם הם, מסיבות שונות, להעדיף פשרה על פני מתן פסק דין,⁴⁸ וגם במסגרת דיוניהם ישנה חשיבות רבה ליכולת ליצור שיח מפרה בין השחקנים השונים אשר יוביל לתוצאה מיטבית.

דומה כי השוני בתחום זה בין בתי הדין לבתי המשפט הוא כי צדדים המגיעים לבתי המשפט מודעים מראש למערכת קודים והתנהגויות – המקובלים במערכת משפטית ליברלית חילונית – המצופים מהם. צדדים, ושופטים ועורכי דין המגיעים מתרבות וממסורת אחרות מאלה של בית המשפט, יתאימו את עצמם בדרך כלל לציפיות אלה, מכוח סמכותו של בית המשפט כטריבונול של המדינה. בהקשר לסוגיית הייצוג, כיוון שבבתי משפט ברירת המחל הוא ייצוג על ידי עורכי דין, הרי שהצדדים עצמם כמעט לא מדברים ולעיתים לא מדברים כלל בפני בית המשפט ובינם לבין עצמם. מי שמתבטאים במקומם הם עורכי הדין הבקיאיים היטב בשיח המשפטי ובסגנון ההתנהלות המצופה מהם. אומנם הייצוג על ידי עורכי דין מוביל לחידוד עמדות בנוגע לזכויות המשפטיות, ואין לקבל את ההנחה המקובלת כי עורכי דין מנתקים את עצמם לחלוטין במסגרת הדיון מממדים של זהות אישית, דתית ותרבותית. עם זאת, אם עורכי דין מגיעים מתוך רצון לנהל משא ומתן, ולא מתוך מוטיבציה למקסם את המאבק, צפוי שניסיונם המקצועי לכל הפחות ירכך את הפערים הרב־תרבותיים.⁴⁹

כפי שתואר לעיל, המציאות הרווחת של בתי הדין הפרטיים לממונות היא מציאות מבודלת, ולכל בית דין ישנו אופן התנהלות ומדיניות הלכתית משלו. כאשר נפגשים בבית הדין צדדים בעלי תרבות שונה זו מזו, הרי שהם מביאים עימם לעיתים גם ציפיות שונות בנוגע לאופן ניהול הדיון וצורת ההתבטאות הראויה בו. הם לא בהכרח מכירים את הסגנון הייחודי של בית הדין או רגילים אליו ולא תמיד רואים את עצמם מחויבים להתאים את עצמם אליו. פעמים רבות הם אינם מיוצגים, או שהמייצג שלהם גם הוא אינו בקי בקודים המצופים ובאופן הנכון להתנהל עימם. השלכות פערים אלה על תוצאות הדיון חורגות ממסגרת מאמר זה, אך יש לשער כי יש להם השפעה על יכולת הצדדים לנהל משא ומתן ועל חידוד העמדות המקשות להגיע לשיח של הסכמה.⁵⁰

ה. התנגשות בין תרבויות

בריאנה ודיויד הם זוג נשוי, שניהם משכילים, דוברי אנגלית שעלו לארץ בשנים האחרונות ומגדירים את עצמם דתיים לאומיים. לאחר שנות עבודה ארוכות, החליטו השניים לצאת לחופשה בת שבוע וחצי באחת ממדינות אירופה. הם פנו לחברת טיולים והובטח להם טיול גדוש בתוכן יהודי והיסטורי, בכשרות מותאמת לדתיים ובליווי מדריך דתי צמוד שישימש גם כמשגיח כשרות. התובעים יצאו לטיול כמוסכם, אולם לטענתם במהלכו התברר להם כי המדריך אינו בקי ביהדות וברקע ההיסטורי של המקומות הספציפיים שבהם ביקרו, ובמהלך השבת אף נודע להם שהוא אינו שומר תורה ומצוות – הוא הדליק את האור, חימם מים ויצא לקניות בשוק המקומי. התובעים חזרו זועמים ארצה, והגישו תביעה לבית דין פרטי לענייני ממונות שבו מכהנים דיינים מהמגזר הדתי-לאומי, לקבלת החזר מלא על הטיול בגין הפרת החוזה. חברת הטיולים סירבה להגיע לבית דין זה, והביעה את הסכמתה להתדיין בפני בית דין חרדי לענייני ממונות. לאחר התלבטות הסכימו בני הזוג להעביר את הדיון לבית דין זה, ופנו לקליניקה בבקשה שתייצג אותם. הדיון בתיק התקיים כחלוף שבועות אחדים לאחר הגשת התביעה. בחדר הדיונים הקטן נכחו: שלושת הדיינים – מהמגזר החרדי-מזרחי, בני הזוג ושני נציגי החברה – דתיים לאומיים, נציגת בני הזוג, מנהלת הקליניקה וכותבת מאמר זה – המשתייכת אף היא למגזר הדתי-לאומי, ומדריך הטיול שהגיע לדיון כעד מרכזי וזהותו הדתית עמדה במוקד הדיון.

בית הדין התמקד בעיקר בסוגיית הכשרות, פנה לשמיעת עדותו של המדריך, ושאל אותו האם הוא שומר מצוות. המדריך הביע חוסר נוחות רבה למשמע שאלה זו, וטען כי שמר מצוות במהלך הטיול. הוא סירב לענות לשאלה האם הוא שומר מצוות בחייו הפרטיים, אם כי שאלה זו הייתה קריטית להכרעת הדיינים בתיק בשל כך שדיני הכשרות מתבססים על נאמנות המשגיח ועל היותו שומר מצוות ובקי בדיני הכשרות גם בחייו הפרטיים.

לאחר דיון ארוך של כמה שעות, ביקשו הדיינים מהצדדים לצאת לצורך התייעצות. בני הזוג היו נסערים. הם התאכזבו מכך שבית הדין אינו שם דגש גם על החוויה התרבותית

של הטיול שנהרסה לטענתם, וכן הביעו חוסר נוחות מההתמקדות בסוגיית הכשרות ובחקירת העד על אורחות חייו. גם התנהלותו הבלתי רשמית של בית הדין שהתבטאה בחוסר ידיעה מראש מתי הוא צפוי לפנות אליהם ולשמוע אותם, ומתי הוא מטה אוזן לצד שכנגד בלבד אולם. התקבל הרושם שהם חשים אי־נוחות גם על רקע שליטתם המוגבלת בשפה העברית, ביחס לשאר הנוכחים בדיון. כמי שייצגה אותם בפני בית הדין ניסיתי להרגיע את חששם ולצמצם את תחושת הניכור, אולם הם הביעו חרטה על כך שנכנסו לכל העניין, וביקשו ממני לנסות לחתור לפשרה בכל דרך. בשיח בין הצדדים אכן הגענו בסופו של דבר לפשרה שעל פיה קיבלו בני הזוג כמחצית מעלות הטיול. הדיונים בירכו על הפשרה שהושגה, והתרו בנציגי החברה לדאוג להבא באופן הדוק יותר לשמירת הכשרות בטיולים שהם מוציאים.

במקרה זה הצדדים אומנם הגיעו ממגזר דתי דומה, אולם רב־התרבותיות באה לידי ביטוי בשוני המגזרי בין הדיונים לבין הצדדים, שהתבטא בשימת דגש על סוגיית הכשרות והתעלמות כמעט גורפת מסוגיות אחרות. היבט נוסף היה ההבדל התרבותי – עולים, לעומת ילידי הארץ – שבא לידי ביטוי באופן מובהק בקושי השפתי, אך ייתכן שהתובעים חשו אותו כהיבטים נוספים. במקרה זה הפער דווקא דחף את המתדיינים להגיע לפשרה, אך לא דווקא מתוך שיח והכלת השוני, אלא מתוך רצון לברוח מהצורך לעמוד מול משמעות הפערים והשלכותיהם האפשריות, מנקודת מבטם של התובעים, על תוצאותיו בפסק הדין.

דוגמה נוספת להתנגשות בין תרבויות אפשר למצוא בסיפורה של רבקה – אשת אברך חרדית, אם לשניים ואשת שיווק. רבקה פנתה לקליניקה בטענה שנפגעו זכויותיה בעבודה בגלל היריון ולידה. היא הגישה תביעה לבית דין פרטי חרדי, נגד חברת השינוק שבה עבדה, אולם כיוון שמנהלי החברה משתייכים למגזר הדתי־לאומי, הם ביקשו להעביר את הדיון לבית דין פרטי דתי־לאומי. בניגוד לבריאנה ודיויד, התובעת לא בחרה בבית דין זה, אלא הסכימה להגיע אליו בלית ברירה. היא הביעה בפני את חששה הרב להגיע לכרה לבית הדין השונה ממנה חברתית ותרבותית ואשר היא לא יודעת למה לצפות במסגרתו. חששותיה התבססו גם על התנהלות הדיון באופן שלא הכירה, גם על פקפוק ביכולתה להתבטא בפני הדיונים וגם על עצם העובדה שהיא נראית שונה ובאה ממגזר שונה משאר השחקנים בדיון – הדיונים, נציגי החברה ועורכת דינם – כולם בני המגזר הדתי־לאומי. במהלך הדיון אכן ניכרת הייתה רתיעתה מלדבר ולקחת חלק במתרחש, ובלטה תחושת הזרות שלה אל מול שאר הנוכחים. במקרה זה למרות נטיית בית הדין לשמוע בעיקר את התובעים ופחות את עורכי דינם, לקחתי תפקיד מרכזי יותר בייצוג ובדיון כדי למזער את תחושת הנחיתות של רבקה בעמדת מיעוט דתית־תרבותית ולהביא בפני הדיונים את דבריה בצורה המקיפה ביותר.⁵¹ המקרה ממחיש, מהצד השני, את תוצר המפגש הרב־תרבותי שיוצר תחושת ניכור וזרות עד כדי אלוּם ושיתוק, כשאלמלא הייצוג של הקליניקה יש לשער שהיה מוביל את רבקה לוותר על זכויותיה.

שתי דוגמאות אלה – סיפורם של בריאנה ודיויד, וסיפורה של רבקה – מצביעות על האופן שבו פערי התרבות מביאים לבלבול, לאכזבה ולחוסר ודאות בקרב הצדדים באשר לאופן שבו ההליך מתנהל. הן מדגימות את תחושת הניכור וחוסר השליטה בהליך של בני תרבויות שונות אשר מוצאים את עצמם חוצים את סף בית הדין לעבר עולם תרבותי שונה מהם. תחושות אלה עשויות כאמור לדחוף צדדים להתפשר לאו דווקא במקום שהדבר מיטיב איתם, או אף להימנע לחלוטין מלעמוד על זכויותיהם.

ו. ניתוח משמעותם של הפערים הרב־תרבותיים הפנימיים בבתי הדין
הדוגמאות שנסקרו לעיל הן אך דוגמאות בודדות מניסיונה של הקליניקה, ויש לשער שמאחוריהן עומדים מקרים רבים נוספים המתרחשים כאשר בעלי דין מגיעים ממגזרים שונים, מרקע תרבותי שונה, ממקומות גאוגרפים שונים וכו', אך הם חשים מחויבות לפסיקה על פי ההלכה ולכן אינם מגיעים לבתי המשפט האזרחיים. לא די בסיפורים אלה כדי להביא להסקת מסקנות גורפות ביחס למשמעותם ולהשלכותיהם של מפגשים אלה, אך דומה כי מחקר מקיף בנושא זה לא אפשרי בשלב זה בשל הימנעותם של רבים מבתי דין פרטיים לחשוף נתונים על המתרחש בהם.⁵² עם זאת, אפשר להסתייע בדוגמאות אלה כדי להעלות מחשבות ראשוניות על אפקט "סימה אמיר" ביחס לתופעת הרב־תרבותיות במשפט האזרחי.

נשאלת השאלה האם פסק דין אמיר הביא להפחתת המתחים הרב־תרבותיים באמצעות הפרטת המשפט והיבדלות נוספת של המערכת הדתית מהמדינית, או שמא הגביר אותם. כפי שראינו, פסק דין אמיר הוביל להקמת בתי דין חדשים וכך להעצמת הגיוון בין בתי הדין השונים וחיידוד ההבדלים ביניהם. גיוון זה מוביל לעיתים מזומנות לקושי של הצדדים להגיע להסכמה על זהות בית הדין, או לחלופין להיגררות תובעים בעל כורחם לבית דין שהם אינם מזדהים עימו.

מצב דברים זה, מעבר לכך שהוא מעצים ומחדד את השונות התרבותית, יש לשער שיש לו גם השלכות על נכונות הצדדים לקיים את פסק בית הדין. ביסוד מוכנות הצדדים לקבל את הוראות בית המשפט המדינתי עומדת אמנה חברתית בסיסית שמהווה את התשתית לכל מדינה ליברלית, שעל פיה ההתארגנות האזרחית משמעה קבלה מרצון של כללים, חוקים, פיקוח ומגבלות תמורת ביטחון קיומי ודאגה לצרכים ולזכויות.⁵³ לעומת זאת, ביסוד מוכנות הצדדים לקבל פסק בורר עומדת הסכמתם מרצון לקבל על עצמם את שיקול דעתו, בדרך כלל מכוח מקצועיותו או הערכתם כלפיו. אולם במקרה שצדדים נגררו לבית דין בלית ברירה (על רקע מחויבותם ההלכתית לדין תורה), הרי שגם אם יש להם אמון התחלתי במערכת ההלכתית שבגינה הם חפצו בה מלכתחילה, לא בהכרח שאמון מסוג זה יעמוד במבחן המציאות. קיים חשש סביר לכרסום באמון זה כאשר הם יפגשו פנים אל פנים עם ההבדלים התרבותיים, ואם התנהלות בית הדין והפסק שייתן לא יעמדו בקנה אחד עם האינטרסים והרצונות שלהם.

נכון הוא שכל צד יכול תאורטית לפנות בכל עת שירצה (אם לא חתם עדיין על הסכם בוררות) למערכת בתי המשפט האזרחית של המדינה, אולם למעשה אין הדבר כך, וזאת בשל תודעת כפיפות ומחויבות למסגרת ההלכתית, ובמגזרים רבים גם בשל כפיפות להסדר חברתי מחייב שיציאה כנגדו עלולה לגרור סנקציות חברתיות.

בקליניקה אנו נתקלים בניצני השלכה זו של הגיוון הרב־תרבותי, בפניות לא מעטות של בעלי דין אלינו לאחר שהתקבל פסק דין בעניינם, בבקשה שנסייע להם לבטלו בטענה שלא ידעו לאיזה בית דין נכנסו טרם חתמו על הסכם בוררות. יכולתנו לסייע למתדיינים בשלב זה מעטה מאוד, בשל מדיניות בתי המשפט, כאמור, להימנע ככל האפשר מפסילת פסק בורר.

נוסף על כך, כפי שראינו, בהיעדר היררכיה בין בתי הדין, עם ביטול נוהגם של בתי הדין הרבניים לעסוק בתחום האזרחי, נתבעים יכולים לקבוע את מקום הדיון על פי הערכתם היכן יושבים דיינים אשר פסיקתם תטיב עימם. מצב דברים זה כמובן אינו מוסיף ליוקרתה של המערכת ולאמוץ בה, ומכניס מתדיינים לדילמה קשה בין מחויבותם לדין תורה, לבין רצון טבעי לצדק ולהגינות הדיון.

לעומת זאת, פסק דין אמיר הוביל להקמתם של בתי דין דתיים לאומיים, שחלקם מקפידים על סדרי דין, שקיפות ופרסום פסקי דין ומתחשבים בדין המדינה, ואלה מהווים, כפי הנראה, צוהר נוסף לפתיחותה של החברה הדתית והחרדית למשפט ולתרבות שמחוצה לה.⁵⁴ כאשר נתבעים "מושכים" תובעים חרדים לבתי דין ציוניים, לא תמיד יתנגדו לכך התובעים, שהרי בבתי דין אלה יושבים דיינים תלמידי חכמים, שגם אם אינם מוכרים בחברה החרדית, קשה לטעון שאינם פוסקים על פי דין תורה. מכאן הדרך קצרה להגברת מודעות החברה החרדית לאופן אחר של ניהול בית דין, המקפיד באופן מוצהר על זכויות דיוניות בסיסיות, ורצון הולך וגובר להסתייע בבתי דין המקפידים על זכויות אלה. בקליניקה שלנו הדבר בא לידי ביטוי בפניות הולכות וגוברות של ציבור חרדי המבקש לפנות לבתי דין של המגזר הדתי־לאומי המצהירים על כך שיש בהם סדרי דין, פיקוח, פרוטוקול ופסקי דין מנומקים, לעומת בתי דין חרדיים אשר לפי ניסיון הקליניקה, רבים מהם לכל הפחות, אינם מדגישים צדדים אלה בהתנהלותם.⁵⁵

על רקע היותה של ישראל מדינה בעלת תרבויות ותת־תרבויות רבות כאמור, בתי המשפט בישראל מתמודדים זה שנים רבות עם הפער בין ערכיהם של המתדיינים לערכיו של בית המשפט המשקף תפיסה חילונית־ליברלית.⁵⁶ האפשרות לצדדים להביא את סכסוכיהם לפני בתי דין עשויה עקרונית לצמצם פער זה, על ידי מתן זכות התדיינות לכל קהילה בפני עצמה מתוך הזדהות חברתית ותרבותית בין חבריה לבין בית הדין. הקמתם של בתי דין דתיים הקרובים בהשקפת עולמם הליברלית לבתי המשפט, והשפעת קרבה זו על סדרי הדין והדין המהותי באותם בתי הדין, מייצרת למעשה רב־תרבותיות בתוך רב־תרבויות – היא מייבאת לעולמם של בתי הדין דילמות ופערים דומים לאלה הקיימים בבתי המשפט. אי לזאת נשאלת השאלה האם אכן הפרטת המשפט הפחיתה מתחים רב־תרבותיים, או שמא יצרה מערכת נוספת מקבילה המפתחת מאפיינים דומים.

כן יש לשקול האם המחיר של חשש לעיוות הדין במקרים מסוימים, אינו גבוה מדי ומציב סימן שאלה על מתן סמכות בלעדית למערכת בתי הדין הפרטיים לאלה אשר חשים כי מטעמים דתיים וחברתיים אינם יכולים לפנות לבתי המשפט האזרחיים.

דומה שהמצב הקיים, אף על פי שהוא מאפשר לכאורה לכל זרם דתי להתבטא באמצעות בית דין אישי באופן שאמור לתרום לחיים פלורליסטיים, מביא, לעיתים, לתוצאה הפוכה – כאשר בני אותם זרמים נאלצים להיגרר לבתי דין שבהם הם חשים זרים, מנוכרים וסובלים מחוסר ודאות משפטית ופרוצדורלית. במקרים מסוימים הדבר אף מוביל לפגיעה בצדק כאשר האינדיבידואל בוחר להימנע מלעמוד על זכויותיו אך ורק בשל פערים תרבותיים בינו לבין בית הדין. בעיות אלה צצות משום שהקהילות השונות אינן חיות בוואקום, אלא זו לצד זו, ומטבע הדברים מתגלעים סכסוכים אשר נדרשים להכרעה. נשאלת השאלה האם הדרור שניתן לקהילות להתבטאות תרבותית באמצעות מוסדות משפטיים פרטיים אינו רחב מדי, בהינתן שלעיתים הדבר חוזר ופוגע גם באותן הקהילות עצמן וביחידים בתוכן אשר לכאורה מקבלים את חופש הביטוי הקהילתי. נוסף על כך, נראה שיש בתופעה זו משום העמקת הפערים והשעעים בחברה, תחת קירוב והכלה.

מנגד, התערבות המדינה בפיקוח הדוק על בתי הדין, עד כדי שלילת הסמכות ממי שאינם עומדים בסדרי דין בסיסיים ובשקיפות בכללי הדין והפסיקה, עשויה להיתפס כהתערבות חריפה מדי, לעורר התנגדות קשה, ולהביא לנסיגה בתהליך החלחול של נורמות דיוניות ומשפטיות מגוונות מקהילה אחת לרעותה. כפי שראינו, גם במדינות ליברליות אחרות, התערבות מדינתית במשפט הקהילתי נעשית בזהירות ובמשורה. לכן, יש לשקול היטב מהו המענה הנכון לתופעות שתוארו.

הפתרון למצב זה יכול להיות מתן סמכות לבתי הדין הרבניים לדון גם בעניינים אזרחיים בהסכמת הצדדים, ובכך להוות גורם הלכתי לגיטימי לפנייה במקרה של מחלוקת בין הצדדים על זהות המוטב שידון בעניינם, וכן לייצר תחרות שעשויה לעורר גם את המוסדות הפרטיים לאמץ נורמות הדוקות יותר של פיקוח ושקיפות. יתרונו של בית הדין הרבני הוא הגיוון היחסי שיש בו מכוח מינויים של דיינים על פי מפתח פוליטי – חרדים אשכנזים, חרדים מזרחיים, ודתיים לאומיים, וכן סדרי הדין הנוהגים בו והפיקוח הממלכתי.

ארגוני נשים אומנם התנגדו בעבר לאפשרות זו מהחשש שבתי הדין ינצלו אותה על מנת להרחיב את הסמכות המוקנית להם בחוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין) לדון במזונות האישה והילדים וחלוקת הרכוש, ויתערבו גם בעניינים כספיים הקשורים רק בעקיפין לגירושין. על מנת לנטרל את חששם זה של ארגוני הנשים, אפשר לקבוע בחוק כי לבית הדין תהיה סמכות אך ורק בסכסוכים אזרחיים שאין להם כל קשר לנישואין וגירושין.

הסתייגות נוספת של ארגוני נשים ממתן סמכות לבתי הדין נוגעת לפערים מגדריים מובנים בבית הדין הנובעים מכך שהדיינים הם גברים בלבד. לטעמי, אין בטענה זו כדי

למנוע מתן סמכות לבתי הדין הרבניים לפסוק בענייני ממונות. ישנו ציבור גדול שנזדקק לבתי הדין הפרטיים לממונות על בסיס השקפת עולם שיש בה הצדקות לפער מגדרי זה. היתרון שבמתן אפשרות לציבור זה לקבל את השירות שהוא נזקק לו באופן מפוקח ויעיל ולייצר תהליך שיפור של בתי הדין באופן עדין ותוך התחשבות בשוני התרבותי, גובר לטעמי על הפגיעה הנטענת בשוויון המגדרי.

כך, בתי הדין הפרטיים יוסיפו לדון, אך בעיקר במקרים שבהם המתדיינים חולקים עימם השקפת עולם ושיוך חברתי דומה. לחלופין, על רקע התחרות ואפשרות הצדדים לפנות למוסד אחר, הם יעמלו להתאים את עצמם לנורמות קפדניות יותר שיעניקו לצדדים ודאות משפטית ויצמצמו את החשש והזרות.⁵⁷

במקום זאת, ולכל הפחות כל עוד הלכת אמיר עומדת על כנה, על בתי הדין לפתח בכוחות עצמם כלים להתמודדות עם הפערים הרב־תרבותיים המובנים בתוכם: פיקוח, שקיפות, סדרי דין, למידת הפערים והכלתם ופיתוח שפה מתאימה על מנת להקטין את החשש מהגעה לבית הדין ומתוצאות הדיון, ולאפשר את חופש הפרט בכיטוי ערכיו והשקפת עולמו גם במערכת זו. אפשר לקדם התפתחות זו על ידי עידוד מצד המדינה לבתי דין שיאמצו נורמות כאלה, על ידי מענקים כספיים, ואולי אף על ידי מתן סמכויות יתר לאכיפה ולמימוש פסקי הדין.⁵⁸

פתרון אחר יכול להיות כפי שהצעתי כאמור במאמר שפרסמתי בעבר, כי במקרה שנתבע יבקש לגרור את התובע לבתי דין שלא קיבלו על עצמם כללים של שקיפות והגינות הדיון ויסרב להגיע לבתי דין שקיבלו על עצמם כללים אלה, הדבר יוגדר מבחינה הלכתית כסירוב להגיע לבית דין ויאפשר לתובע לפנות למערכת בתי המשפט האזרחיים.⁵⁹ מערכת זו, על אף הסרונותיה מנקודת מבט דתית־הלכתית, יתרונותיה הם, בין השאר, פיקוח, קיומם של סדרי דין, שקיפות דיונית, ומוטיבציה, לפחות זו המוצהרת, לעיוורון כלפי הבדלים תרבותיים בין הצדדים, ככל שהדבר נוגע להשפעה על תוצאות הדיון. לעומת זאת, אין להתכחש לכך שמערכת זו מכונה על ידי ציבורים רבים, בעיקר מהצד החרדי והפלגים התורניים של הציבור הדתי־לאומי, "ערכאות של גויים", ונתפסת כמשקפת עולמות תרבותיים ומשפטיים הזרים לעולמה של היהדות. לכן אין לצפות שהיא תיתן מענה לציבורים רחבים שחשוב להם לשמור על ייחודם התרבותי, גם במחיר פגיעה מסוימת אפשרית בזכויותיהם הכלכליות.⁶⁰ לכן הפתרון שבהגעה לבתי המשפט במקרה שהצדדים מתקשים להסכים על זהות בית הדין שידון בעניינים, אינו בהכרח הפתרון המתאים במקרים שבהם הניכור למשפט המדינה והרצון לכיטוי תרבותי תופסים את מרכז הבמה.

סיכום

מאמר זה בחן היבטים של רב־תרבותיות בהקשר לבתי הדין הפרטיים לממונות הפוסקים על פי ההלכה. הוא עמד על הפרופיל ועל האפיונים הייחודיים של בתי הדין לגוניהם ועל הייחוד שלהם לעומת מוסדות בוררות אחרים. המאמר הציף את תופעת הרב־תרבותיות

הפנימית המתקיימת בתוך מערכת בתי הדין בינם לבין עצמם, ותיעד מקרים שבהם מוצאים עצמם צדדים בהתדיינות בבית דין השונה מהם בהשקפתו הדתית ובשיוכו החברתי. נבחנו השלכות אפשריות לגיוון הרחב הקיים בבתי הדין הפרטיים לממונות ולפערים ביניהם מבחינת סדרי הדין, הראיות והדין המהותי: מחד גיסא, העצמת הבדלים ומתחים רב־תרבותיים בין מגזרים שונים בחברה הדתית והחרדית, ומאידך גיסא פתיחת צוהר לאפשרות השפעה הדרדית באמצעות פגישה בטריבונול המשפטי המחייב על פי הכלל ההלכתי. כן נדונה השפעת הגיוון בין בתי הדין על חופש הפרט לבחור לו מוסד דיוני כהשקפת עולמו, וכן השלכת ההבדלים במדיניות בתי הדין על מידת הנכונות של הצדדים להגיע לפשרה ועל המחויבות שלהם לפסק שניתן על ידי הדיינים. על רקע הצעות החוק שהוגשו ונדחו במהלך השנים מאז פרסומה של הלכת אמיר להסדרת סמכות הפסיקה בענייני ממונות בבתי הדין הרבניים, דומה שהמצב הנוכחי שעל פיו לבתי הדין הרבניים אין סמכות פסיקה בנושאים אלה, מותיר את הזירה לבתי הדין הפרטיים. הוא מטיל עליהם את המשימה לשמש מוסדות דיון ראויים המספקים דין שוויוני וצודק, ומאפשרים גם לצדדים שאינם משתייכים למגזר הדתי והחברתי של הדיינים לחוש בטוחים ומוכנים ושעניינם נדון ונשקל באופן לא מוטה. ניסיוני במסגרת תיקים שהגיעו לקליניקה מעלה, כי ספק האם בתי הדין ברובם מצליחים, נכון להיום, במשימה לאפשר לצדדים שאינם משתייכים למגזר הדתי והחברתי שלהם לחוש בטוחים ומוכנים כאשר הם מגיעים לדיון במסגרתם. השאלות האם הגיוון הרב ואפיון הפסיקה בבתי דין אלה עתידים בטווח הרחוק להעצים או לרכך את הפערים בחברה הישראלית, לאפשר או למנוע בחירה חופשית של הפרט בטריבונול המועדף עליו – עוד עתידות ככל הנראה להתברר.

הערות

- 1 ראו למשל, גד ברזילי "אחרים בתוכנו: משפט וגבולות פוליטיים לקהילה החרדית" עיוני משפט כוז (2) 587 (2003); מנחם מאוטנר משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת (2008); נויה רימלט "המשפט כסוכן של רב־תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים" משפטים מב 773 (2012).
- 2 אדם חפריי־ינוגרדוב "התעצמות הפלורליזם המשפטי בישראל: עלייתם של בתי־הדין ההלכתיים לדיני ממונות במגזר הציוני־דתי" עיוני משפט לד 47 (2011); שפרה מישלוב "דילמות בייצוג בבתי דין לממונות" מעשי משפט ז 55 (2016) (להלן: מישלוב "דילמות בייצוג").
- 3 בג"ץ 6103/93 סימה לוי נ' ביה"ד הרבני הגדול בירושלים, פ"ד מח(4) 591 (1994).
- 4 בג"ץ 8638/03 סימה אמיר נ' בית הדין הרבני הגדול בירושלים, פ"ד סא(1) 259 (2006) (להלן: פרשת אמיר).
- 5 יששכר רוזן־צבי ההליך האזרחי 283–284 (2015) (להלן: רוזן־צבי ההליך האזרחי).
- 6 צבי דורות ערכאות של תורה: היבטים חזיים, נזיקיים ודייניים בפסיקות בתי הדין לממונות (עבודה לתואר שני, אוניברסיטת בר־אילן – הפקולטה למשפטים, 2015); שפרה מישלוב "אשה עוברת בתקופת הריון ולידה – פסקי דין הלכתיים" דרישה ב 110 (2017); רון קליינמן "יחס הדיינים לחוק ולפסיקה האזרחיים ובפרט לבנייה בלתי חוקית" תחומין לו 346 (2016), וראו מאמרים נוספים של קליינמן על מדיניות הפסיקה של בתי הדין בתחומים שונים.

- 7 על מורכבות היחס בין בתי הדין הרבניים לבתי המשפט ועל משמעות הפלורליזם המשפטי בהקשר זה נכתב רבות, ראו בין השאר מאמרה של רות הלפרין-קדרי "פלורליזם משפטי בישראל: בג"צ ובתי-הדין הרבניים בעקבות בבלי ולב" עיוני משפט כ(3) 683 (1997).
- 8 חפריי־ינוגרדוב, לעיל ה"ש 2, בעמ' 56.
- 9 פרשת אמיר, לעיל ה"ש 4.
- 10 מנחם אלון "סמכות ועוצמה בקהילה היהודית" שנתון המשפט העברי ג-ד 7 (התשל"ו-התשל"ז).
- 11 חפריי־ינוגרדוב, לעיל ה"ש 2.
- 12 כפי שיפורט להלן, ראו על כך עוד במאמרו של עמיחי רדזינר "בית־הדין הרבני בין בג"ץ לבד"ץ: השפעת בג"ץ על מעמדו ההלכתי של בית־הדין הרשמי" משפט וממשל יג 271 (2011).
- 13 על הגורמים השונים שהובילו לכך ראו חפריי־ינוגרדוב, לעיל ה"ש 2 – בין גורמים אלה אפשר למנות את תופעת ההתחזקות הדתית של חלק מהציבור הדתי־לאומי; יצירת שכבה רחבה של בוגרי ישיבות גבוהות בעלי כושר לדיינות שלא השתלבו בבתי הדין הממלכתיים ועוד.
- 14 ראו לדוגמה, הרב יעקב אריאל "המשפט במדינת ישראל ואיסור ערכאות" תחומין א 319, 327 (התש"מ).
- 15 ראו בעניין נקודות מבט שונות אלה בניתוחו של פרופ' יששכר רוזן־צבי את פסק דין כ"ץ – יששכר רוזן צבי "סובייקט, קהילה ופלורליזם משפטי" עיוני משפט כג(2) 539 (2000) (להלן: רוזן־צבי "סובייקט, קהילה ופלורליזם משפטי").
- 16 ראו לדוגמה מאמר אינטרנטי של אחד הדיינים הדתיים־ציוניים הבולטים: הרב עדו רכניץ "בתי דין לממונות: הלכה ומעשה" דין תורה dintora.org/article/1151; "אודות רשת בתי הדין ארץ חמדה גזית" www.erezhemdah.org/content.asp?PageId=36&lang=he; "אודות איגוד בתי הדין לממונות" www.bateidin.org/?page_id=840.
- 17 להרחבה בעניין זה ראו במאמרי – שפרה מישלוב "'התובע הולך אחר הנתבע'?" תקפו של הכלל במציאות החברתית בת זמננו" דרישה א 85 (2016) (להלן: מישלוב "התובע הולך אחר הנתבע").
- 18 ראו לדוגמה מדיניות בתי הדין השונים במאמרי המציע הסכם בוררות העומד בכללי הצדק ושומר על זכויות המתדיינים – שפרה מישלוב "הסכמי בוררות בבתי דין הפוסקים על פי ההלכה" תחומין לח 322 (2018). כיוון שבתי דין במגזר החרדי לא נוטים לפתוח דלתותיהם למחקר ולביקורת חיצונית, קשה להצביע על בתי דין ספציפיים שזו המדיניות הראייתית המוצהרת שלהם, אך הדבר עולה מגישתם הכללית לחידושים הלכתיים, ומעדרויות שהגיעו לקליניקה ממי שהתדיינו בפני בתי דין שכאלה.
- 19 ראו על כך בהרחבה: שמואל שילה דינא דמלכותא דינא (1974).
- 20 המקור התלמודי לכלל זה מצוי בדברי האמורא שמואל: בבלי, גיטין י, ע"ב: "מתניתין כל השטרות העולים בערכאות של עובדי כוכבים, אע"פ שחותמיהם עובדי כוכבים – כשירים [...] אמר שמואל: דינא דמלכותא דינא. ואי בעית אימא תני: חוץ מכגיטי נשים".
- 21 ראו, בין השאר, אליאב שוחטמן "הכרת ההלכה בחוקי מדינת ישראל" שנתון המשפט העברי טז-יז 417 (1990-1991); הרב יעקב אריאל "דינא דמלכותא בארץ ישראל" שנה בשנה 85 (2003).
- 22 חפריי־ינוגרדוב, לעיל ה"ש 2, בעמ' 77-87.
- 23 על כך ראו בהרחבה: רון ש' קליינמן "הלכה והשקפה: יחסי גומלין – מאפייני פסיקות של דיינים חרדים במדינת ישראל בסכסוכים ממוניים" משפט, חברה ותרבות א 107 (2018).
- 24 אורי גורן בוררות 23-24 (2018).
- 25 על תכליתיה הנוספות של הבוררות ועל תהליכים אלטרנטיביים נוספים, ראו מיכל אלברשטיין תורת הגישור 25-37 (2007).
- 26 ענת רואה "בעקבות הסחבת בבית המשפט: בוררות לעשירים בלבד" כלכליסט 13.7.2008 www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3089262,00.html.
- 27 רוזן־צבי "סובייקט, קהילה ופלורליזם משפטי" לעיל ה"ש 15.
- 28 רוזן־צבי ההליך האזרחי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 278.
- 29 רוזן־צבי "סובייקט, קהילה ופלורליזם משפטי", לעיל ה"ש 15.

- Brian Z. Tamanaha, *Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global*, 30
 .SYDNEY LAW REVIEW 377 (2008) 30
- שם, בעמ' 388-390. 31
- שם, בעמ' 392. 32
- הרב־תרבותיות המשפטית באה לידי ביטוי גם במוסדות משפטיים בין־לאומיים, אך נושא זה חורג
 ממסגרתו של המאמר. 33
- לפירוט נוסף ראו בנימין נויברגר "דת ומדינה – הסדרים ומגמות במדינות דמוקרטיות" שני עברי
 הגשר 3 (מרדכי בראון וצבי צמרת עורכים, 2002). 34
- פרשת אמיר, לעיל ה"ש 4. 35
- חפרי־ינוגרדוב, לעיל ה"ש 2. 36
- בהקשר לכך ראו יובל אלבשן זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל (2005). ספרו של אלבשן
 עוסק אומנם בזרות על רקע סוציו־אקונומי חברתי, אך הוא מדגים את הזרות שחשים גם ציבורים
 נוספים כלפי מערכת המשפט. 37
- Ori Aronson, *The How Many Question: An Institutional Guide to Pluralism*, in
INSTITUTIONALIZING RIGHTS AND RELIGION: COMPETING SUPREMACIES 147 (Leora Batnitzky &
 Hanoch Dagan eds., 2017). 38
- Tamanaha, לעיל ה"ש 30, בעמ' 404. 39
- בכל המקרים המתוארים שמות הצדדים בדויים ופרטי הסיפור שונו מעט. 40
- שולחן ערוך, חושן משפט, סימן כו סעיף ב – "היתה יד עכו"ם תקיפה, ובעל דינו אלם ואינו יכול
 להציל ממנו בדיני ישראל, יתבענו לדיני ישראל תחלה. אם לא רצה לבא נוטל רשות מב"ד ומציל
 בדיני עכו"ם מיד בעל דינו". 41
- שו"ת בנימין זאב, סימן תיח. 42
- מישלוב "התובע הולך אחר הנתבע", לעיל ה"ש 17. 43
- רדזינר, לעיל ה"ש 12. 44
- מעניין להשוות החלשה זו של מוסד הרבנות הציבורית ותוצאותיה בריבוי בתי דין בעלי מדיניות
 מגוונת, גם לחוק אשר הפקיע את הסמכות לחתן זוג מידי הרבנות המקומית ובכך פתח אפשרות
 ל'שופינג' בין הרבנויות השונות ולבחירת המדיניות ההלכתית שלהם על ידי הזוג – ראו Aronson,
 לעיל ה"ש 38. 45
- מישלוב "דילמות בייצוג", לעיל ה"ש 2. 46
- אלברשטין תורת הגישור לעיל ה"ש 25, בעמ' 310-326; Michal Alberstein & Jay Rothman,
*Individuals, Groups and Intergroups: Theorizing about the Role of Identity in Conflict and
 Its Creative Engagement*, 28 OHIO STATE JOURNAL ON DISPUTE RESOLUTION 631-841 (2013) 47
- על כך ראו, בין השאר, אליאב שוחטמן סדרי הדין בבית הדין הרבני 587-638 (מהדורה שנייה, 2011)
 ; איתי ליפשיץ הפשרה במשפט העברי (עבודה לתואר שלישי, אוניברסיטת ברא"ל) – הפקולטה
 למשפטים, (2004). 48
- נטע זיו "ניגוד עניינים ואתיקה של עורכי דין: היבטים מוסדיים" ניגוד עניינים במרחב הציבורי
 – משפט, תרבות, אתיקה, פוליטיקה 461 (דפנה ברק־ארוז, דורון נבות ומרדכי קרמניצר עורכים,
 2009). 49
- אם כי יש להדגיש שעל פי ניסיוני, ההליכים המשפטיים בבתי הדין בדרך כלל קצרים באופן משמעותי
 מאלה הנהוגים בבתי המשפט, והדבר נובע בין השאר ממדיניות החתירה לפשרה המוצהרת של בתי
 הדין. 50
- על תפקידם הכפול של עורכי הדין כמייצגים מקרים פרטיים, אך גם כסוכני שינוי פוליטי ותרבותי
 ראו נטע זיו "עריכת דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות בייצוג
 משפטי של קבוצות־מיעוט בישראל" משפט וממשל 129 (2001). 51
- זאת על סמך ניסיונות שלי ושל עמיתי בתחום לנסות ולקבל נתונים מבתי הדין, בדרך כלל ללא
 הצלחה. 52

- 53 ז'אן ז'אק רוסו על האמנה החברתית (יוסף אור מתרגם, רות חיים יהודה עורכת, 1975).
- 54 בשנים האחרונות ישנה כתיבה מרובה על תהליכי היפתחות של החברה החרדית על גווניה לתרבות הישראלית, ובכלל זה למשפט הישראלי – ראו בין השאר המאמרים בכרך הראשון של כתב העת **משפט, חברה ותרבות** (2018).
- 55 ראו לעניין זה מאמרי בעניין הסכמי הבוררות בבתי הדין השונים, המשקפים את מדיניות בתי הדין ביחס לסדרי דין וביחס לסוגיות נוספות הנוגעות לניהול תקין של ההליך – לעיל ה"ש 18, וכן הצהרות והבהרות בחלק מאתרי בתי הדין הציוניים המקפידים לשווק את עצמם כמובילים בתחום זה.
- 56 על כך ראו בהרחבה מאוטנר, לעיל ה"ש 1, ועוד רבים.
- 57 הצעות חוק ברוח זו הוגשו במהלך השנים מאז פרסומה של הלכת אמיר. ראו בין השאר את ההצעה שהוגשה בשנת 2015: הצעת חוק שיפוט בתי דין דתיים (בוררות), התשע"ה-2015, פ/1370/20 (main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionsse&lawitemid=564206 = המציעה לעגן בחקיקה את סמכותם של בתי הדין הדתיים לשמש כבוררים בעניינים שאינם פליליים ומינהליים ואשר אינם קשורים לדיני נישואין וגירושין).
- 58 ואכן, בעת כהונתה של שרת המשפטים איילת שקד ניתנו תקציבי תמיכה לבתי דין פרטיים אשר עמדו בקריטריונים מסוימים, ראו משרד המשפטים "להגשת בקשות למשרד המשפטים לתמיכה בבתי דין לממונות הדנים על פי המשפט העברי לפי סעיף 3א לחוק יסודות התקציב, התשמ"ה-1985" (www.gov.il/he/departments/publications/call_for_bids/call_court_support (3.3.2019).
- 59 מישלוב "התובע הולך אחר הנתבע", לעיל ה"ש 17.
- 60 מאוטנר, לעיל ה"ש 1.

